

ЛАНДШАФТНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ І ПРОСТОРОВО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

У статті аналізуються окремі ландшафтно-географічні особливості мікрорегіону давнього Галича (Прилуковинська височина), пов'язані з його унікальним розташуванням на межі Великого Євразійського Степу, центральноевропейського пралісу і Карпат. Саме тут, у Середньому Подністров'ї, було і перехрестя транс'європейських і транс'євроазійських торгово-міграційних шляхів. Окремі з них були пов'язані з торгівлею «галицькою сіллю», яку здавна продукували у покутсько-бойківському підгір'ї, а складували традиційно у Галичі. Загалом цей регіон Прикарпаття (Мала Галицька земля) виділявся серед інших земель значними природними ресурсами і великою густотою населення. У статті зроблено спробу, узагальнивши наявні історико-археологічні дані, розробити концептуальну схему просторово-територіальної організації давнього Галича відповідно до трьох періодів його розвитку: долітописного, літописного і пізньосередньовічного.

Ключові слова: давній Галич, Прилуковинська височина, Крилоське городище, князівське місто, боярське місто, церковне місто, Великохорватське князівство, Галицьке князівство, Галицька єпархія.

Місто більшою чи меншою мірою завжди виступає як історичний, соціальний, політичний, культурний і релігійний феномен. Не менш важливим є й те, що місто — географічний феномен. Саме він часто лежить в основі всіх інших його складників, зокрема просторово-територіальної організації. Особливо це стосується великих за територією міст-столиць (Київ — 380 га, Новгород — 300 га), а в цьому випадку давнього Галича

(350–550 га), походження і структура якого і до сьогодні ще не зовсім ясні та зрозумілі*.

I. Топографія Галича

а) розміщення давнього Галича на території міста Галича на Дністрі (за Антіном Петрушевичем, 1821–1913)¹;

б) розміщення давнього Галича на Лукво-Лімницькій височині (за Ісидором Шараневичем, 1829–1901)²;

в) розміщення давнього Галича на місці села Крилос (за Олександром Чоловським, 1865–1944)³. Цю гіпотезу підтримують усі сучасні історики.

II. Структурна характеристика давнього Галича.

А. Петрушевич вважав, що давній Галич, займаючи площу 30 км², був сформований із княжого двору на Галицькому городищі, двох передмість та двох фортець: Крилоської і Пітрицької. І. Шараневич вважав, що давній Галич було сформовано з княздвору на Спаському городищі, посаду уздовж Лукви та Успенського собору над Лімницею (урочище над Бідуном – Б. Т.). О. Чоловський приймав за дитинець княжого Галича Крилоське городище, а за посад – поселення в Підгородді. Третьою частиною було передгороддя. Подібну характеристику княжого Галича давали й Лев Чачковський та Ярослав Хмільевський, доповнивши її двором боярина Судислава на Галицькому городищі. Ярослав Пастернак також дотримувався висновків О. Чоловського.

III. Структурна характеристика дитинця на Крилоському городищі.

Вона в основному подається істориками за три- або двочленным поділом. Зокрема, О. Чоловський вважав, що дитинець складається із двох замкнених частин. Одна є градом (дитинцем), а інша – його пригородом (передгороддям). Княжий двір розташовувався на Золотому Тоці, де була й літописна двірська церква Спаса. Галичина Могила стоїть на території пригороддя. Успенський собор був на місці церкви

* Загалом усі основні гіпотези щодо топографії давнього Галича, його структури, хронології та етимології назви запропоновані істориками ще на рубежі XIX–XX ст. Історики новітнього часу головню стояли й стоять на позиціях окремих із цих теорій.

¹ Петрушевич А. Критико-историческое рассуждение о надднепрянском городе Галиче и его достопримечательностях // *Летопись Народного Дома*. Львов, 1882–1888.

² Шараневич И. Стародавний Галич // «Зоря Галицкая», яко альбумъ на 1860. Львовъ, 1860. С. 295–335.

³ Czołowski A. O położeniu starego Halicza // *Pamiętnik drugiego zjazdu Historyków Polskich*. Lwów, 1890. S. 1–23.

Крилоської. Посад був на Підгородді. Л. Чачковський і Я. Хмільевський цілком підтримали визначення О. Чоловського щодо Крилоського городища як резиденції князів та осідку галицьких єпископів. Я. Пастернак, відкривши фундаменти Успенського собору, вважав цю частину городища за єпископсько-митрополичий осідок та капітульний монастир. Княжий двір він і надалі розміщував на Золотому Тоці. На полі Качків було пригороддя, а підгороддя розміщувалося уздовж Лукви. Загалом город Галич, за його словами, займав близько 40 км² (400 га). Новітній дослідник давнього Галича Вітольд Ауліх вважав, що його розкопки не підтвердили тричленний характер структури Крилоського городища, яке все-таки мало двочленний характер. А саме, Золотий Тік був княжим двором, а центральний майданчик городища із Собором був «нероздільною князівсько-єпископською частиною міста». Урочище Качків він вважав за сховище. Хоч у попередні роки він вважав це урочище за «окольне місто», а основна частина посаду розміщувалася уздовж Лукви.

IV. Хронологія.

Говорячи про давній Галич, усі історики кінця XIX — початку XX ст. мали на увазі літописний Галич XII—XIII ст. Правда, А. Петрушевич та І. Шараневич, не маючи достатніх археологічних даних, все ж вважали, що Крилоське городище могло бути «останками якогось первісного, поганського Галича». Розкопки Я. Пастернака на Крилоському городищі виявили велике поселення культури фракійського («українського») гальштату. Тому він почав говорити про Крилоське городище як про давню «трацьку торговельну факторію» і місце «купецького соляного складу [...] Саме ці траки й могли надати торгуючій сіллі оселі на Крилоській горі назву, що починалася з “hal” і була первісною формою княжого і нинішнього “Галич”». В. Ауліх писав, що на території Крилоського городища «ще до виникнення давнього міста» було поселення, яке існувало упродовж VII—XI ст., що недостатньо підтверджено археологічними матеріалами розкопок. Його львівські колеги Юрій Лукомський і Василь Петрик розробили свою концептуальну схему щодо хронології структурного розпланування Крилоського городища. Зокрема:

1. У XI — на початку XII ст. тут вже існувало укріплене поселення.
2. У першій половині XII ст. закладено княжий двір (0,5 га) та Успенський собор. На захід від нього розміщувалася центральна частина міста.

3. Упродовж 1145 р. — другої половини XII ст. Успенський собор став основною містобудівною домінантою розпланування міста.

4. У кінці XIII — середині XVI ст. відбувся поступовий занепад княжого міста.

5. У другій половині XVI ст. — побудова Успенської церкви в системі монастиря, який існує до кінця XVIII ст.⁴

25-річні археологічні дослідження, проведені нами як на території Крилоського городища, так і в його окрузі, дали можливість розробити нову модель історичної топографії давнього Галича. Вона загалом базується на основних концептуальних засадах, висунутих усіма попередніми поколіннями дослідників, кожен з яких в окремих тезах були історично виправдані. Новітні дослідження дали можливість узгодити їх хронологічно і структурно-історично. Вперше авторську концепцію було чітко сформульовано у тезах виступу на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Москва, 1996)⁵.

Новітні історико-археологічні дослідження та аналіз писемних джерел дозволяють виділити три основні періоди розвитку давнього

⁴ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. Краків ; Львів, 1944. С. 24—48; Ауліх В. Концепції про місцезнаходження давнього Галича в світлі археологічних джерел // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР. Київ, 1971. С. 81—83; Его же. О детинце древнего Галича // Древнерусский город. Киев : Наук. думка, 1984. С. 12—14; Його ж. Про етапи розвитку і структури давнього Галича // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 147—148; Його ж. Княжий Галич // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. Львів, 2001. С. 139—153; Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 292—303; Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення містобудівельної структури Галича XII—XIII ст. // Історичні та культурологічні студії. Львів, 2001. Вип. 3. С. 166—182; Петрик В., Лукомський Ю. Архітектурно-планувальна структура столярного града Галича // Матеріали міжнародної конференції. Галич, 2003. С. 93—100; Головка О. Княжий Галич: дискусійні питання виникнення міста і його розвитку як столиці землі-князівства // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Вип. 3. С. 82—106.

⁵ Томенчук Б. Три періоди розвитку давнього Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. Київ : Інститут археології НАН України, 1996. С. 111—113.

Галича: долітописний, літописний і пізньосередньовічний⁶. Окремо, очевидно, можна виділити і період доісторичного Галича, коли на його території появилися перші великі поселенські комплекси, зокрема городища.

Загалом упродовж багатьох століть територія, де виник давній Галич (Прикарпаття — Подністров'я), була контактною етнокультурною зоною багатьох культур і державних утворень, що вплинуло на всю передісторію та історію міста-столиці. У цій роботі аналізуються лише окремі головні географічні особливості і загальна концептуальна схема просторово-територіальної організації давнього Галича.

1. Ландшафтно-географічні особливості мікрорегіону давнього Галича (Прилуквинська височина)

Давній Галич має унікальне ландшафтно-географічне розташування. Він розташований на межі двох природних зон. Зі сходу це західна околиця Великого Євразійського Степу (Хінгано-Карпатського довжиною близько 8000 км). Із заходу це східна околиця давнього Центральноєвропейського пралісу. У Верхньому Подністров'ї ще в XVI ст. його зафіксовано як *Silva pieczyngarum*. Їх розмежовує велика (40x27,5 км) Бистрицька улоговина (межириччя двох Бистриць і Ворони, 15 км від Галича). Дно улоговини (634 км²) коливається від 250 до 300–350 м⁷. Її границею є ізогіпса 400 м. В часи глобального похолодання вона ставала озером («Мурсіанське озеро» за Йорданом, V ст.). Останнє існування тут цього озера-болота («*Maros lacus*») зафіксоване на мапах Європи XV–XVI ст., в часи так званого «Малого льодовикового періоду»⁸.

⁶ Ауліх В. З історії долітописного Галича // Дослідження зі слов'янської археології. Київ, 1976. С. 120–134; Его же. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси. Киев, 1980. С. 113–150; Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези міжнародної археологічної конференції. Львів, 1994. С. 19–22; Його ж. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень. С. 111–113.

⁷ Томенчук Б. Галицько-Буковинське Прикарпаття як контактна етнокультурна зона склавинів і антів. До проблеми локалізації «Мурсіанського озера» Йордана / Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2019. С. 105–107.

⁸ Мік В. Морфологія Бистрицької улоговини. Фізична географія та геоморфологія. Київ, 2015. Вип. 2. С. 34–42.

Загалом давній Галич географічно належить і до Карпатського регіону (50 км від Карпат), де верхів'я Прута і Тиси розділяють його на дві зони: Західнокарпатську та Східнокарпатську. Саме звідси починається Прилуквинська височина — одне з найвищих (300–450 м) межиріч Прикарпаття між долинами Лімниці і Бистриці-Солотвинської⁹. В її північній частині, зокрема в крайній північній ділянці двох окремих її складових височин: Дністро-Луквівської і Дністро-Лукво-Лімницької у місці великого вигину Дністра, і розташовувався давній Галич. На території першої розміщувалися два основні містотворчі центри давнього Галича: Галицьке і Крилоське городища та велика східна його округа, основу якої складала численні поселення сільського типу. На території другої розміщувався міський посад давнього Галича: підгородівський князівський і галицько-залуквівський боярський та західна його округа, основу якої складала два княжі двори і монастирські комплекси.

Дністро-Луквівська височина мисовидної форми (6,8x4 км) з півночі і сходу обмежена високим (50–65 м) правим берегом Дністра, а з заходу — таким самим високим правим берегом Лукви. З південної, напільної сторони територія цього мікрорегіону давнього Галича була обмежена глибоким (5–6 м) та широким (12–15 м) яром Камінним (довжиною 5 км), по дну якого тече потічок (права притока Дністра). У західній вододільній частині починається інший потічок (Вікторівський, довжиною 2 км, права притока р. Луквиці), який також тече невеликим ярком. За Луквицею невелике (шириною 1 км) Луквицько-Луквівське межиріччя сформоване як окреме мисовидної форми високе (260–295 м) Вікторівське плато. Поверхня Дністро-Луквівської височини (320–275 м) густо порізана численними глибокими ярами та балками. Виділяються лише три більші долини, утворені потічками: Лазарівським, Мурафинським і Козинським (права притока Дністра, довжиною 3–4 км). Крім них, у цій східній частині Дністро-Луквівської височини є ще близько десятка менших досить повноводних потічків. У західній частині цієї височини є лише декілька невеликих потічків. Серед них виділяється Мозолів Потік (права притока Лукви, довжиною 3 км), що утворює окреме мисовидної форми Крилоське

⁹ Койнов В. Фізико-географічні (природні) райони // Природа Івано-Франківської області. Львів : Вища школа, 1973. С. 129; Черноус В. К вопросу о роли ландшафтного фактора в формировании архитектурно-планировочной структуры древнерусских городов Галицкой земли (X–XIII вв.) // Древнерусский город. Материалы археологической конференции. Киев, 1984. С. 146–147.

плато (315,8 м, 1500x700 м), на якому розташоване Крилоське городище. У крайній північній частині Дністро-Луквівської височини (265 м) розміщене Галицьке городище. Загалом периметр території мікрорегіону давнього Галича в межах Дністро-Луквівської височини становить 23,5 км.

Дністро-Лукво-Лімницька височина в межах території мікрорегіону давнього Галича підпрямокутної форми (7,5x3,5 км), з північної сторони обмежена високим (272–227 м) обривистим берегом Дністра, а з заходу також високим (302–272 м) берегом Лімниці. Зі сходу височина різко понижується до рівня невисокого (238–227 м) лівого берега Лукви. З південної, напільної сторони цей мікрорегіон обмежений Сокільським потічком (ліва притока Лукви), який тече невеликим ярком (довжиною близько 3 км). У західній частині (вододільній) бере початок інший потічок (права притока Лімниці). Поверхня Дністро-Лукво-Лімницької височини має значний перепад висоти по лінії захід – схід (в середньому 70 м). Вона характеризується тут повною відсутністю давніх ярів та балок, на відміну від Дністро-Луквівської височини. Окремі невеликі балки є лише з боку Дністра. Поверхня загалом слабо заводнена. Виділяються лише два невеликих потічки: Сокільський («*Керничний-Гліменець*») та Підгородівський-Четверки («*Дунаєць*»), які є лівими притоками р. Лукви. Саме уздовж лівого берега Лукви (240–220 м) і розміщується посад давнього Галича, який доходить до Дністра, де були пристань і торжище. У нижній частині Лімниці біля Дністра розміщувалися й два княжі двори. Периметр території мікрорегіону давнього Галича в межах Дністро-Лукво-Лімницької височини становив 20,5 км.

Загальний периметр території давнього Галича в межах двох вищеописаних височин становив близько 28 км. З усіх сторін він мав чіткі природні межі у вигляді високих обривистих берегів Дністра і Лімниці та глибокого яру Камінний. Лівий берег Дністра і Лімниці тут являє собою широку (до 2 км) заплаву (219–214 м), яка на сході різко переходить у Подільську височину (315–400 м), а на заході так само різко переходить у Войнилівську височину. Посередині обох височин тече р. Луква, яка перебуває як в основі усієї Прилуквинської (Лімницько-Бистрицької) височини, так і в основі просторово-територіальної структури давнього Галича.

Отже, наявність у цьому мікрорегіоні відповідних ландшафтно-природних умов, зокрема як природних оборонних рубежів, також сприяла вибору місця розташування тут давнього Галича як великого військово-політичного поселенського комплексу. Все ж унікальне географічне розташування давнього Галича, передусім, очевидно, було пов'язане з

давніми комунікаційними шляхами¹⁰. Саме тут, біля бродів і переправ через Дністер, на перехресті цих торгово-міграційних шляхів, зокрема транс'європейського, який ішов з Північної Європи на Дунай, і транс'євразійського, який ішов з Азії до Західної Європи, і виник давній Галич. У цьому контексті Галич відкривав «Карпатські ворота» на Дунай та «Дністровські ворота» у Центральну Європу. В їх системі існували й окремі відгалуження, зокрема на Київ (500 км, 17 днів шляху), на Володимир (120 км, 4 дні шляху), на Перемишль (150 км, 5 днів шляху), на Буду і Пешт (500 км, 17 днів шляху). Окрему групу шляхів становили і численні дороги внутрішнього регіонального і місцевого сполучення. Великим було значення й Дністровського річкового шляху до Чорного моря (700 км, 23 дні шляху).

Найбільшими переправами (бродами) через Дністер були Галицька (гирло Лукви), Ганівська (вище гирла Лімниці) і Дубівецька-Перевози (вище гирла Бистриці). На першу виходила головна міська посадська дорога Галича, де розташовувалася й пристань. У південному напрямі вона, як частина транс'європейського шляху, йшла на Татарівський перевал. Через другу транс'європейський шлях у південному напрямі йшов на Вишківський (Торунський) перевал. Через третю дністровську переправу проходив давній транс'євразійський шлях. У інфраструктурі цих переправ важливе місце займали торжища і, безперечно, городища. Зокрема, біля Галицького броду-переправи було два городища: Галицьке і Караїмське. Одне городище було й біля Пітрицького броду.

Унікальність географічного розташування давнього Галича пов'язана також і з економіко-географічними особливостями зазначеного регіону. А саме Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке було його окремою великою округою, а загалом Малою Галицькою землею-князівством, багатою на природні ресурси і на відповідно високий рівень економіки та торгівлі при значній густоті населення. Безперечно, це не виключає й інших, вже історичних причин виникнення у цьому регіоні давнього Галича, зокрема пов'язаних як з давніми, так і середньовічними факторами політичного, соціально-економічного і релігійного характеру. Все це накладало відбиток на просторово-територіальну організацію давнього Галича як міста-столиці.

¹⁰ Томенчук Б. Дніпровський і Дністровський транс'європейські шляхи з «варяг в греки» в геополітиці середньовічної України // Україна соборна. Збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 1. С. 50–55; Його ж. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським географом) // Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 2001. С. 211–219.

2. Просторово-територіальна організація давнього Галича

Найдавніші сліди заселення мікрорегіону, де виник давній Галич, датуються періодом верхнього палеоліту (25–23 тис. р. тому). Вони виявлені у верхній, підвищеній північній частині плато Дністро-Луквівської височини¹¹. Саме вона, маючи достатні водні ресурси і зручні долини, заселялася епізодично і в пізніші часи. Зокрема, поселення епохи міді і бронзи виявлене як на берегах Дністра, так і в долинах Лазарівського, Мурафинського, Козинського і Пітрицького потічків, а також їхніх приток. Окремі невеликі поселення цих часів фіксуються й уздовж р. Лукви, як на її лівому, так і правому берегах, та в долинах невеликих приток яру Камінного. Окремо слід вказати на наявність у мікрорегіоні декількох поселень трипільської культури, у тому числі на території Крилоського, Вікторівського та Сокільського пагорбів¹². У крайній південній частині Дністро-Лукво-Лімницької височини розташовувалася північна ділянка великого курганного могильника комарівської культури. Окремі кургани і курганні групи розміщені і на території Дністро-Луквівської височини¹³.

Загалом у період міді-бронзи не відчувається інтенсивного залюднення цього мікрорегіону. Поселення цих часів невеликі і короткотривалі. Ситуація різко змінилася в період раннього заліза (початок I тис. до н. е.). Тоді в Карпато-Дунайському регіоні відбувся процес формування фракійської етнокультурної спільноти та утворення протодержавних об'єднань. Крім того, активізувалися міграційні рухи. Все це сприяло появі в Карпатському регіоні та Подністров'ї великих городищ, окремі з яких ставали військово-політичними центрами міжплемінних союзних утворень*. Одне з них, очевидно, було засноване і на території Дністро-Луквівської височини. Тут відомі три городища, які відносяться до культури фракійського гальштату (IX–VIII ст. до н. е.), а саме Галицьке та Пітрицьке на Дністрі і Крилоське на Лукві. Найбільшим із них у цьому, очевидно, єдиному поселенському комплексі було Крилоське городище (4 км до Галицького і 4 км до Пітрицького городищ).

¹¹ Ситник О. Галич та його околиці в стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Івано-Франківськ; Галич, 1998. С. 8–12.

¹² Матеріали досліджень Олега Іоаннісяна, Бориса Василенка, Богдана Томенчука, Тараса Ткачука.

¹³ Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич. Станиславів, 1938. С. 13–17.

* На території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо близько 50 городищ ранньозалізного часу. Одним з найбільших є Крилоське городище.

Воно відзначається як великими розмірами (довжиною 1200 м, площею 50 га), так і могутньою фортифікацією¹⁴. Унікальним явищем серед подібних висотних городищ є наявність на Крилоському городищі двох потужних джерел води. Цілком можливо, що Крилоське городище було військово-політичним та релігійним центром у цьому поселенському комплексі. Галицьке городище на Дністрі мало торговельно-економічне значення і, зокрема, використовувалося як склад солі в інфраструктурі транс'європейського шляху*.

У другій половині I тис. до н. е. політична ситуація в регіоні стала ще складнішою, що було пов'язано з новими численними міграціями, зокрема скіфів та кельтів, а пізніше германських племен (бастарнів) та сарматів (язигів).

Загалом на території Дністро-Луквівської височини в зоні городищ відомо і декілька поселень ранньозалізного віку.

На початку I тис. н. е. в Центральній-Східній Європі почався поступальний процес формування і давньослов'янської (венедської) етнокультурної спільноти. На рубежі II–III ст. він був перерваний готською навалою. У кінці III ст. готи підпорядкували Східнокарпатський регіон, а гепіди – Західнокарпатський регіон. У 290 р. між ними відбулася битва біля «міста Галтіс» (за Йорданом). Перші стали політичним стержнем черняхівської культури, а другі – культури карпатських курганів (III–V ст.). Контактною зоною обох стало Верхнє Подністров'я (правобережне). Саме в цей час біля Крилоського городища функціонувало велике поселення черняхівської культури. Можливо, як говорять окремі дослідники, десь тут міг розміщуватися Карродун (за Птолемеєм) та Галтіс (за Йорданом)¹⁵. Загалом знову відзначається відносно заселення Дністро-Луквівської височини в першій половині I тис. н. е.

¹⁴ Томенчук Б. Фортифікація давнього Галича // Археологія і давня історія України. Київ, 2010. Вип. 1: Проблеми давньоруської і середньовічної археології. С. 335–344.

* Можливо, у назві цього поселенського комплексу вже тоді було присутнє грецьке слово «*hals*», тобто сіль, як про це говорив Я. Пастернак (Пастернак Я. Старий Галич. С. 165). Щоправда, він мав на увазі тоді Крилоське городище, а не Галицьке.

¹⁵ Бандрівський М. Кельтські урбаноніми у Верхньому Подністров'ї // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1992. Вип. 2. С. 40–42; Думка М. Праслов'яни // Жовтень. Львів, 1965. Ч. 12. С. 128.

У V–VII ст. окреслений регіон Подністров'я став контактною зоною між склавінами й антами. Можливо, саме тут був і Новістун («Нове укріплення»), що, згідно з повідомленням Йордана, розміщувався біля Мурсіанського озера, яке ми співвідносимо із Бистрицькою улоговиною. Друга половина I тис. н. е. знову була позначена складною політичною ситуацією, пов'язаною з новими міграційними рухами. Зокрема, спочатку гунів, а потім аварів, які проходили транс'євразійським шляхом через карпатські перевали на Дунай. Загалом це був період Великого переселення народів, у тому числі слов'ян, в часи глобального похолодання («велика зима»). Декілька тогочасних поселень відомі і на Дністро-Луквівській височині, зокрема в околицях Крилоського городища.

У VII–IX ст. східнослов'янські племінні союзи поступово перетворилися у племінні князіння, зокрема на Подніпров'ї – полян, на Волині – волинян, на Нижньому Подністров'ї – тиверців, а на Прикарпатті – хорватів. Усі вони об'єднані в одній археологічній культурі типу Луки-Райковецької. Це час появи і племінних та надплемінних центрів князівської влади з представників місцевої знаті. Цілком можливо, що в цей час відроджується життя і на території городищ мікрорегіону давнього Галича. Проте, на жаль, їх реальних слідів археологічно не виявлено, хоч і є окремі знахідки. Відомі лише декілька тогочасних поселень в їх окрузі.

У кінці IX ст. хорватські племена Середнього Подністров'я та Прикарпаття були в зоні політичного впливу Першого Болгарського царства, яке підпорядкувало на той час увесь Східнокарпатський регіон. Хорватські племена Верхнього Подністров'я опинилися у зоні політичного впливу Великої Моравії, яка підпорядкувала увесь Західнокарпатський регіон. Загалом це було викликано їх боротьбою за оволодіння транс'європейськими шляхами, зокрема Дністровським, а також Східноєвропейським і Центральноєвропейським Бурштиновими шляхами. З початку X ст. Карпатський регіон частково вже був під владою Угорської держави на чолі з династією Арпадів*. Прикарпатські землі хорватів опинилися тепер у зоні їхніх політичних інтересів, але на заваді їм стала Києворуська держава.

У результаті першого киеворуського одержавлення на хорватських землях Середнього Подністров'я на початку X ст. появилися киеворуські відкриті торгово-ремісничі поселення (ВТРП). Вони засновувалися на

* У 906 р. припинила своє існування Великоморавська держава в Західнокарпатському регіоні.

ключових ділянках шляхів, що відповідало головному завданню — включення цих територій до свого політичного і, головне, торговельного впливу через підпорядкування Дністровського і Східноєвропейського Бурштинових шляхів. Ці киеворуські центри часто розміщувалися поряд із хорватськими городищами. Подібна ситуація, очевидно, могла скластися і в гирлі Лукви на Дністрі, біля переправи і Хорватського городища на Галицькій горі.

У середині X ст. у результаті походів на Болгарію військові дружини князів Ігоря і Святослава остаточно завершили і включення хорватських та сусідніх тиверських земель у сферу повного політичного підпорядкування Києворуській державі¹⁶. Цей процес супроводжувався повною ліквідацією хорватських племінних і общинних центрів*, на зміну яким прийшли перші киеворуські військові форпости. Одним із них було Пітрицьке городище в комплексі з курганним могильником (урочище Глинне-Воротиська, 1700 м від городища на захід). На новоприєднаних землях появились і киеворуські намісники, які опиралися на свої військові дружини, вірогідно, здебільшого киеворуського і варязького походження. Очевидно, таким військово-політичним центром на хорватських землях тоді стало давнє хорватське Пліснеське городище. Воно розміщене на Балтійсько-Чорноморському вододілі, де була важлива ділянка (з волоком) Східноєвропейського Бурштинового шляху (Західний Буг — Серет)¹⁷. В його структурі міститься найбільший у регіоні курганний могильник з варязькими похованнями (X—XI ст.)¹⁸.

У другій половині X ст. (після 971 р.) у Карпато-Дунайському регіоні розпочався період політичної кризи. Зокрема, болгарські фортеці на Дунаї зайняла Візантія, а в Карпатах — Угорщина. У Дністро-Дунайській степовій зоні появились печеніги. Київська Русь, ослаблена внутрішніми уособицями, тимчасово відмовляється від активної політики на півдні. Очевидно, саме цей період став сприятливим для утворення Великохорватського

¹⁶ Томенчук Б. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття). За матеріалами некрополів IX—XII ст. // Археологічні студії. Київ ; Чернівці, 2000. № 1. С. 235—243.

* Саме тоді було знищено і малохорватське общинно-племінне городище на Галицькій горі. Тому киеворуський замок і було засновано на Пітрицькому.

¹⁷ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблеми варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. Мюнхен, 1948. Т. 5. С. 138—148; Филипчук Г., Филипчук М. До питання про хронологію Пліснеського курганного могильника // Пліснеські старожитності. Львів, 2016. С. 277—279.

¹⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи. С. 211—219.

князівства. Це тепер уже внутрішнє одержавлення, очевидно, очолив києворуський намісник варязького походження у зв'язку з різким ослабленням у цьому регіоні політичного впливу Києва, який опинився у становищі як внутрішньої політичної кризи (посилення в окремих землях сепаратизму), так і зовнішнього агресивного тиску сусідніх держав. Усе це змусило його очолити внутрішнє одержавлення, яке ініціювала місцева хорватська знать. Подібна ситуація повторилася у другій половині XI ст. (1084 р.), коли Ростиславовичі, призначені київським князем на управління галицькими землями, виділеними з Волинської волості Ярополка Ізяславовича, очолили внутрішнє одержавлення, а саме створення незалежних від Києва трьох князівств: Перемишльського, Звенигородського і Теробовлянського, що призвело до затяжної війни між ними і Києвом.

Столичним політико-релігійним центром Великохорватського князівства, очевидно, став давній великий поселенський комплекс на території мікрорегіону давнього Галича. Його було вибрано на цю роль києворуським намісником, зважаючи насамперед на його значення в інфраструктурі транс'європейських шляхів (дністровське перехрестя) як давнього торгового центру і складу солі. Він обслуговував два найбільші на всьому Прикарпатті райони солеваріння: Покутський і Східнобойківський¹⁹. Ця знаменита «галицька сіль» звідси традиційно йшла на північ, зокрема на Подніпров'я (Київ)*. Тож ця торгово-економічна підстава відповідала політичним і військово-стратегічним цілям щодо заснування у цьому регіоні майбутньої столиці. Цілком можливо, що було враховано також політичні і сакральні чинники цієї території, яка відзначалася найбільшими природними і людськими ресурсами серед інших земель. Свідченням ранніх державотворчих і містотворчих процесів на території Малої Галицької землі були городища. Так, тут їх відомо більше 125, тоді як у Перемишльській землі їх 70, а в Теробовлянській — 60²⁰. Зокрема, на

¹⁹ Томенчук Б., Клапчук М., Арсенич П. Разведки на юго-западном пограничье Руси // Археологические открытия. 1978 г. Москва, 1979. С. 413—414; Томенчук Б. Разведки в северном Прикарпатье // Археологические открытия. 1981 г. Москва, 1983. С. 326—327; Грабовецкий Б. Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. Київ, 1982. С. 35—38.

* Південний напрямок забезпечувала «закарпатська сіль» (Солотвино), а західний обслуговувала «малопольська сіль» (Величка).

²⁰ Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976—2006 років. Івано-Франківськ, 2008. 695 с.

території мікрорегіону давнього Галича було три городища, засновані в період раннього заліза, які епізодично відновлювалися*, і найчастіше Галицьке городище на Дністрі, яке традиційно було пов'язане з переправою і транс'європейським торгово-міграційним шляхом. Все ж основну його функцію завжди пов'язували зі складом солі, що й могло надати йому відповідну назву «Галич» (*hals* — із грецької «сіль»). Крилоське городище, очевидно, завжди сприймалося як політико-релігійний центр. Мабуть, ця його давня функція і отримала нове життя в період заснування великохорватської столиці як політико-релігійного центру Великохорватського князівства.

Великохорватське городище на Крилоській горі було планіграфічно включене у стару просторову структуру городища ранньозалізного часу з відновленням валів і ровів та побудовою нових укріплень. Основним планіграфічним і суспільним центром була Галичина Могила, про яку згадував літописець у зв'язку з «початком Галича» і її значенням в обряді інтронізації давніх князів²¹. Загалом результати досліджень літописної Галичиної Могили дали нам можливість уперше реально говорити як про місце розташування та характер Великохорватської столиці, так і про великохорватського князя та його походження і релігійну належність.

Галичина Могила розміщувалася на найвищому (315,8 м) місці найбільшого (9 га) окремого укріпленого майданчика Крилоського городища. Вона являла собою облицьований деревом (радіально до центру) курган (діаметром 20 м) із символічним похованням у човні (орієнтованим на південь), яке супроводжувалося багатим поховальним інвентарем. Зокрема, серед нього були круглий позолочений щит, три бойові сокири, три стріли і скрамасакс²². Такий обряд поховання має військовий (дружинний) і загалом варязький характер. Галичина Могила належить до числа епонімних могил, пов'язаних часто із княжими захороненнями, у більшості символічних. Такі «княжі могили», як і «могили героїв» — предків-родоначальників, на честь яких міста часто отримували свої назви, перетворювали на місця поклоніння і пошанування всього народу. Цей міфологізований воїн-герой (*hails*), очевидно, і дав

* Загалом на території мікрорегіону давнього Галича було близько 10 городищ.

²¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей / с предисловием Б. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 721–722.

²² Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. Івано-Франківськ, 2006. С. 14–21.

назву великохорватському Галичу²³. Вона була також співзвучна назві сусіднього давнього поселення (склад солі) на Дністрі, пов'язаний зі словом *hals* (сіль)*. Це поселення увійшло до складу великохорватського полісу (явище синоїкізму у давньогрецьких полісних утвореннях).

Причиною появи цього нового культу був новий рівень державотворення і язичницького (військового) міфотворення, пов'язаний з утворенням Великохорватського князівства, яке виділилося з Київської Русі, до того ж було очолене представником дружинного стану варязького походження. Подібні процеси відбувалися і в Києворуській державі, де в X ст. було проведено три релігійні реформи для політичного об'єднання всіх земель. При першій, на початку X ст., варязько-руські князі запропонували для всіх одного бога – Перуна**. Друга реформа проведена Володимиром 980 р., коли було запроваджено державний пантеон язичницьких богів (шестеро) усіх земель, хоч головним і надалі залишався Перун. Третьою релігійною реформою було прийняття християнства (988 р.)²⁴.

Галичина Могила була сакральним місцем не лише великохорватського Галича, але вже й літописного Галича, коли вирішувалося питання вибору Володимирком Володаревичем нової столиці об'єднаного Галицького

²³ Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. До проблеми Галичиної Могили (Scando-Slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2005. № 11. С. 14–26; Їх же. Королівство священних вершин (Scando-Slavica у Верхньому Подністров'ї). Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній, краєзнавчий часопис. 2006–2007. № 12. С. 8–33.

* Загалом кожен етнос перекладає чужі назви на свою мову, в якій є їм різні відповідники. Зокрема, *galas* – край, область, кінець (литовська), *gala* – лиса гора, полонина (польська), *gal* – бик, а *gala* – стадо (фарсі). Існують численні генеалогічні легенди про засновників міст-столиць. Зокрема, про засновників Праги (Лібушу і Пшемисла), Кракова (Крака і Ванду, символічні могили яких є в околицях Кракова), Києва (Кия, Щека, Хорива і сестри Либідь). В Галичці походження ойконія «Галич» є від антропоніма «Галич», легенд про який не збереглося, як і в інших столицях. Зате, на відміну від них, тут є реальна Галичина Могила, хоч і з символічним його похованням, яке дає відповідь на питання, хто він і звідки.

** Міфологізований «воїн-герой» з Галичиної Могили нагадує й тогочасного головного киеворуського Перуна, який також, як «бог-воїн» (володар неба і повелитель грому та блискавки), був покровителем великокіївського князя і його військової дружини. А крім того, покровителем міста-столиці і його епонімом.

²⁴ Томенчук Б. Археологія долітописного Галича як культового і релігійного центру «Великої Білої нехрещеної Хорватії» // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Вип. 3. С. 10–53.

князівства, яке прощалося з язичництвом, стоячи на порозі прийняття християнської віри*.

Поряд із Галичиною Могилою розташовувалася, очевидно, вічева площа, на якій відбувалися як релігійні дійства, так і народні збори та судочинство. На південь від неї, за валом з континами, біля в'їзду, вірогідно, розміщувалася торгова площа. На північ від вічової площі з Галичиною Могилою був великий (650x450 м) і сильно укріплений військовий замок — місце перебування численної князівської дружини. За ним, біля джерел води, розміщувалося, очевидно, головне святилище Галича (урочище Золотий Тік).

Загалом долітописний Галич являв собою складну полісну поселенську ранньоміську структуру. До неї, крім Крилосьького городища, яке було політико-релігійним центром, входили ще Галицьке і Пітрицьке. Його міська округа і посад лише почали формуватися. У цьому столичному комплексі виділяється надзвичайно сильна зовнішня система оборони з довгих валів зі східної сторони та глибокого яру — з півдня. У верхній частині яру (Яр Камінний) в цей час було споруджене ще одне городище, призначене для захисту вододілу; ним проходила дорога до південного — головного — в'їзду Крилосьького городища.

Великохорватське князівство проіснувало недовго, близько 25 років, тому більшість городищ цього часу недобудовані і малозаселені, що характерно і для великохорватського Галича. У 992—993 рр. Великохорватське князівство в результаті «русько-хорватської війни» в часи правління Володимира Святославовича було ліквідоване і приєднане до Волинської волості**. В результаті цього другого, зовнішнього

* Галич, на відміну від інших столичних міст, не був створений «Божим велінням», як це часто підкреслювали в літописах. Галицький літописець, навіть обіцяючи розповісти про «початки Галича» у зв'язку з Галичиною Могилою, не наважився цього зробити. Надто язичницьким був початок Галича і з немісцевим, а зі скандинавським (варязьким) міфотворенням пов'язаний.

** Однією з головних причин походу князя Володимира на хорватів була ліквідація Великохорватського князівства як останнього оплоту «державного язичництва» на Русі, до того ж з варязькою міфологією. Нещодавня християнізація (988 р.) призвела не лише до втечі язичницьких жерців, але й до значних переселенських рухів язичницького населення із Середнього Подніпров'я на хорватські землі Поділля і Прикарпаття, що не могло не турбувати великокиївського князя. Василь Татищев, який писав про цей похід, повідомляв, що «Володимир ходив по Дністру з двома єпископами» (Татищев В. История Российская. Москва; Ленинград, 1963. С. 64).

одержавлення на хорватських землях появилось декілька (дев'ять) киеворуських князівських замків. Вони розміщувалися біля великих великохорватських політико-адміністративних центрів, які були знищені. Один із них був і біля Крилоського городища (урочище Штепанівка) в комплексі з курганним могильником в урочищі Глинне-Воротиська.

У кінці XI ст. (1084 р.) в результаті внутрішнього одержавлення на старих великохорватських землях, де на ціле століття були зупинені містотворчі процеси, було утворено три князівства: Перемишльське, Звенигородське і Теребовлянське з відповідними столицями*. Їх очолили Ростиславовичі — киеворуські з походження князі з роду Рюриковичів, а саме Рюрик, Володар і Василько. Прикарпаття було підпорядковане теребовлянському князеві Василькові Ростиславовичу, який зробив своїм столичним містом старохорватську Теребовлю. Все ж 1124 р. Василько Ростиславович, який 1097 р. був осліплений за наказом великокіївського князя, що до кінця життя зробило їх непримиренними ворогами, повертає і старохорватському Галичу столичний статус. Для сина, Івана Васильковича, він виділив зі свого великого князівства, яке так прагнув підпорядкувати Святополк Ізяславович, галицькі землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття як Малу Галицьку землю) на правах окремого князівства. Правда, Іван Василькович побудував свій княжий двір не на Крилоському городищі, де був князівський політико-релігійний центр великохорватського Галича, а на Галицькому городищі над Дністром. Тут, на перехресті транс'європейських шляхів, були давня переправа, торжище і торгово-ремісниче поселення зі складом солі**, які функціонували вже сотні років. Вони і сформували посад нового Галича на Дністрі, назва якого знову пов'язувалася з «галицькою сіллю». Галицьке городище, яке, очевидно, було перед цим замком теребовлянського намісника, тепер стає дитинцем нового міста-столиці Малої Галицької землі-князівства. У 1140 р.

* Цими першими столицями, обраними «києворуськими» з походження князями, не стали такі великохорватські центри, як Плісеськ і Галич. Особливо Плісеське городище, яке в XI ст. знову було заселене великою групою киеворуських дружинників варязького походження, про що свідчить наявність тут нового курганного могильника в цей час (XI ст.). Воно так вже ніколи й не відродилося як політико-адміністративний центр Великохорватської землі-князівства. Іншою була доля Крилоського городища як політико-релігійного центру Галицької землі-князівства.

** У середньовіччі відомі «гостинні двори», де зберігалися товари і велася торгівля. Вони мали вигляд як укріплених площ з торговими і житловими приміщеннями по їх периметру, так і фортець, однією з яких і був Галич на Дністрі.

зі смертю брата, Григорія Васильковича, який управляв по смерті батька Теробовлянським князівством, його було приєднано до Галицького князівства. Так Галич на Дністрі став столицею Галицько-Теробовлянського князівства, землі якого були основою давнього Великохорватського князівства.

1141 р. після смерті Івана Васильковича, похованого, очевидно, в двірцевій церкві Галицького замку, Галицько-Теробовлянські землі відійшли до Володимирка Володаревича — перемишльсько-звенигородського князя. Для нової столиці об'єднаних земель, які формувалися в одній державі, що повинна була мати і славу передісторію, було обрано давній великохорватський Галич. Все ж попервах і його княжий двір постав ще не на Крилоському городищі і навіть не на Галицькому замку. Він збудував свій замок (1,5 га) у північно-західному куті Дністро-Лукво-Лімницької височини неподалік давньої переправи через Дністер (Ганівської). Посад Володимиркової столиці залишався традиційно в нижній частині Лукви. Галицький замок і надалі вважали дитинцем міста, хоч реальна влада була на Володимирковому княздворі (Спаське городище). Але скоро, після боярського бунту взимку 1145—1146 рр., Володимирко Володаревич знищив Галицький замок, як оплот боярської опозиції. Було фізично ліквідовано і більшу її частину, яка з походження була, безперечно, з теробовлянських земель Івана Васильковича і з якою він зайняв Галич 1124 р. Тепер княздвір Володимирка Володаревича на Спаському городищі перебрав на себе короткочасно і роль дитинця міста Галича на Дністрі. Тут, крім князівських палаців з літописними переходами (досліджених нами)²⁵, були церква Спаса й осідок першого галицького єпископа. При цьому Володимирко Володаревич нарешті розпочав побудову нового міста, дитинцем якого мало стати Крилоське городище. Відтак саме Володимирко Володаревич став творцем і нової держави — об'єданого Галицького князівства, і нової столиці в її основних містотворчих засадах, взявши за взірць константинопольську модель. Крім того, його містотворчі заходи вимагали об'єднаних зусиль бояр усіх, таких різних, земель, що могло реалізуватися традиційно і через їх переселення до нової столиці (у тому числі і насильно). При цьому слід згадати, що його державотворчі заходи сприяли і завершенню широкої християнізації населення галицьких земель (простежено археологічно).

²⁵ Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII—XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. С. 163—168.

Крилоське городище мало стати не лише дитинцем нового міста Галича, а й політико-адміністративним і релігійним центром Галицького князівства. Поряд із спорудженням укріплень і адміністративних та житлово-господарських комплексів він почав побудову тут Успенського собору²⁶. Будівництво храму закінчив уже Ярослав Володимирович після смерті батька (1152 р.), якого було поховано в двірській церкві Спаса на території його княздвору над Лімницею. Князь Ярослав закінчив і нову реорганізацію інфраструктури старого Крилоського городища, а тепер дитинця столичного князівського міста. Зокрема, центральну – найбільшу – частину городища займав сильно укріплений міський замок (9 га). У центрі цього майданчика стояв Успенський собор з невеликим кладовищем зі сходу. Із заходу була мощена кам'яними плитами велика (40х40 м) передсоборна площа. На південь від собору, біля оборонного валу розташовувався палацового типу адміністративний комплекс (два будівельні періоди: за Володимирка і за Ярослава). Територія між ним і соборною площею була вимощена дрібноколотим каменем. Західну частину міського замку займав княжий двір (2,5 га), який мав окремі потужні укріплення. Посередині двору була дерев'яна резиденція палацового типу (досліджена нами)²⁷. На північ від собору був, очевидно, єпископський двір (0,9 га). Східна частина міського замку (1,5 га) була призначена для житлово-господарських потреб військового гарнізону та дружинників князя. Так, на території міського замку столичного Галича були розміщені всі основні органи влади: княжий і єпископський двори, князівська адміністрація і князівське військо. Успенський собор освячував і «захищав» цю найбільш сакральну, князівську частину міста. До неї, безперечно, входив і Успенський кафедральний монастир, який розміщувався у північній частині Крилоського городища, біля джерел води, на території старого великохорватського святилища в урочищі Золотий Тік (1,2 га). Він мав свою потужну фортифікацію, церкву з кладовищем та відповідну житлово-господарську інфраструктуру. Міський замок та кафедральний монастир і були дитинцем міста.

²⁶ Лукомський Ю. Успенський собор Давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 рр.) // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. 244. С. 578–607.

²⁷ Томенчук Б. Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991–2012) // Археологія і давня історія України. Київ, 2013. Вип. 11 : Середньовічні міста Полісся. С. 165–177.

У південній, напільній частині Крилоського городища розташовувалася стара вічова площа, яка тепер в основному слугувала міським ринком. Галичина Могила і надалі залишалася символом давнього Галича, тому не була зруйнована. Все ж оборонний вал з прибудованими континами та рів, які обмежували цю стару сакральну площу, було ліквідовано. Загалом уся південна частина Крилоського городища стала «окольным містом» («пригороддям», «передграддям») з відповідною житлово-господарською забудовою для князівського оточення.

Зважаючи на важливість для Крилоського городища східного напрямку оборони, було поновлено і всю зовнішню східну систему оборони з довгих валів, яку було побудовано вперше ще в часи великохорватського Галича. В середині цього вододільного простору, поряд із Крилоським городищем (правий берег Мозолевого потоку), розміщувалися два монастирські комплекси: Воскресенсько-Юрівський і Пророка Іллі. З огляду на наявність у них церков ротондального типу, вони, з певною ймовірністю, були латинськими монастирями. З населенням латинського віросповідання пов'язані, зокрема, угорська залога, угорські королі, члени їхніх сімей та їхні намісники, які в різні часи перебували в Галичі, на Крилоському городищі. Ще один монастирський комплекс розташовувався біля північного підніжжя Крилоського городища (урочище Царинка). Можливо, це був Іванівський літописний монастир²⁸.

Княжий Галич був не лише великим політичним і релігійним, а й значним міським економічним і торговим центром Галицького князівства, що передбачає наявність тут міського посаду. Він займав досить велику територію уздовж лівого берега Лукви на проміжку 5 км. Дослідження його дозволяють говорити про двочленний характер галицького посаду, а саме, що підгородівська частина біля князівського центру на Крилоському городищі була в основному підпорядкована та економічно і соціально залежна від нього. Залуквівська частина посаду (відокремлена від попереднього), очевидно, була боярською. У зв'язку з цим постає питання і ролі в цей час Галицького городища. Мабуть, воно було «боярським замком» (і не лише боярина Судислава). Так, у структурі столичного Галича можна виділити два основні містотворчі, часто антагоністичні, центри, які були наслідком «своєрідного двовладдя» як

²⁸ Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті Давнього Галича // Записки НТШ. Львів, 1998. Т. 235. С. 559–593.

у місті, так і в князівстві²⁹. Крилоський князівський і Галицький боярський центри виступали як «два міста» зі своєю інфраструктурою і посадами, політично об'єднані в один столичний поселенський комплекс*. Галич став місцем концентрації більшої, якщо не всієї, землі (князівства) боярства. Це переселення його до нової князівської столиці мало забезпечити Галицьке князівство від сепаратизму. Але ця концентрація бояр у Галичі скоро зробила їх могутньою політичною силою (олігархією), яка не раз приводила до зміни князівської влади, орієнтуючись не лише на киеворуських князів, а й на угорських та польських володарів. У середині XIII ст., за Данила Романовича, князівсько-боярське протистояння призвело до перенесення столичної князівської інфраструктури до Холма, а в середині XIV ст. — взагалі до зміни династичного підпорядкування місцевих еліт.

Крім житлово-господарської і ремісничої забудови, на посадах було шість церковних комплексів, що свідчить про значну соціальну, а деколи і релігійну диференціацію його населення. Боярський Залуквівський посад, очевидно, відзначався у своїй забудові також великою кількістю боярських садиб-дворів, які склали його основу. Загалом боярський посад, у структурі якого були пристань і торжище на Дністрі, був більшим і економічно розвинутішим, ніж підгородівський князівський. Очевидно, велике кладовище з похованнями і в саркофагах (наші дослідження), на території Мнішського Саду (Залуква-Горбиська), також було частиною боярського посаду Галича на Дністрі³⁰.

Столичний Галич мав і значну округу: західну в межах Дністро-Лукво-Лімницької височини і східну в межах Дністро-Луквівської височини. У структурі західної округи було шість монастирських комплексів та два княжі двори, зокрема княжий двір Володимирка Володаревича на Спаському городищі та княжий двір Романа Мстиславовича на Пантелеймонівському городищі над гирлом Лімниці на Дністрі. Початок заснуванню останнього міг бути покладений 1188 р., а завершено його після 1199 р., коли Галич було зайнято волинським князем, що означало

²⁹ Толочко П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. С. 162—164.

* Все ж і в минулому їхня історія була різною, як і їхні назви, подібні між собою, але з різним значенням. Це нагадує новітню концепцію про «перенесення міст», а в даному випадку зміну містотворчих центрів. Загалом явище утворення столичного центру з двох міст-(поселень) нагадує давньогрецьке явище «синойкізму».

³⁰ Томенчук Б. Археологія некрополів. С. 228—242.

утворення князівства на чолі із самодержцем усієї Русі (як про нього писав літописець) і появу в Галичі волинських бояр та волинської військової дружини. Противників об'єднання було піддано репресіям, а частину галицьких бояр страчено, як це вже не раз було при зміні князів. Роман Мстиславович не зайняв князівський Галич на Крилоському городищі, а побудував свій великий (180x120 м) і добре уфортифікований замок з церквою Св. Пантелеймона (на честь діда Ізяслава-Пантелеймона Мстиславовича, волинського і київського князя) та палацовим комплексом (досліджений нами)³¹. Саме звідси він управляв Галичем і своєю державою. Цей княздвір Романа Мстиславовича в цей час перебирає на себе роль дитинця Галича. Після його смерті (1205 р.) Пантелеймонівське городище стає родинним замком, а згодом політико-адміністративним центром і для Данила Романовича, який, з високою ймовірністю, тут і народився.

В околицях князівських дворів, які в окремі періоди ставали дитинцями Галича, де зосереджувалися князівська адміністрація і церковна влада, розташовувалися й окремі поселення та церковні комплекси. Деякі з них належали до монастирів, як, зокрема, в урочищах Полігон і Кирилівка над Лімницею. Фундаторкою першого, очевидно, могла бути угорка знатного походження — дружина Володимирка Володаревича. Цей невеликий монастир з ротондою-квадрифолиєм обслуговував латинське оточення її двору (500 м від княздвору). Все ж надалі угорські королі і їх посадники, володіючи Галичем упродовж кінця XII — першої третини XIII ст., перебували на території Крилоського городища, яке було князівським замком і дитинцем міста всіх Ростиславовичів. Адже матір'ю перших Ростиславовичів була дочка угорського герцога Бели (як король Бела I — упродовж 1060—1063) Ланка, що, на думку угорців, давало їм право претендувати на Галич Ростиславовичів.

Фундатором другого монастиря міг бути Олег Ярославович. Монастирська церква посвячена Александрійському єпископові Кирилу, який засудив убивство і спалення на вогнищі християнськими фанатиками Гіпатії (415 р.). Очевидно, так Олег Ярославович хотів вшанувати пам'ять про свою матір — нешлюбну дружину Ярослава Володимирковича Настю Чагрівну з половецького роду. Її у схожий спосіб було вбито і спалено на вогнищі під час боярського заколоту (1171 р.). Неповдалі Кирилівської церкви, на краю курганного могильника (середина XII ст.), видніється

³¹ Його ж. Чотири княжі двори літописного Галича. С. 165—177.

одинокий курган, який, згідно з матеріалами розкопок Я. Пастернака³², може бути похованням Насті Чагрівни. Воно здійснене згідно з половецькими традиціями, з дотриманням норм і несторіанського обряду. У 1188 р. Олега Ярославовича отруїли бояри. Поховання, очевидно, здійснене в Кирилівській церкві (зовні). Останнім монастирем над Лімницею є Сокільський, заснований на високому кам'яному березі біля переправи. У південній частині західної округи був лише один монастир — на Вікторівській горі (Лукво-Луквицьке межиріччя).

Східну округу можна вважати сільськогосподарською, вона забезпечувала життєві потреби столичного Галича з його кількатисячним населенням. У структурі східної округи було більше десяти сільських поселень, розміщених у долинах численних потічків, з орними угіддями та пасовищами. На території східної округи відомий лише один монастир (Пітрицький, Успенський). Він належав до Успенського кафедрального монастиря. На території кладовища ми виявили невелику дерев'яну церкву, яка, очевидно, була усипальницею для вищої церковної еліти Галича.

Від середини XIII ст. Галич почав поступово втрачати роль столичного політико-адміністративного князівського центру. Її перейняли Холм, Володимир і Львів. Держава династії Романовичів (після коронування князя Данила 1253 р. — королівство Русі) вступила в надзвичайно складний період, пов'язаний як з монгольською експансією, так і з нестабільною внутрішньополітичною ситуацією, яка стала особливо помітною після смерті Данила Романовича (1264 р.).

Попри наявність у нащадків короля Данила титулу галицького князя, Галичем і Галицькою землею тепер управляли їхні посадники, а з другого боку — галицькі бояри. «Місто бояр» на Дністрі в цей час переживає відносно піднесення без прямого диктату князів. Зате князівський дитинець на Крилоській горі поступово занепав без князя. Галицькі єпископи остаточно перейшли до Успенського кафедрального монастиря на Золотому Тоці, який надовго став їхнім осідком.

Княжий Галич, втративши роль політичного центру, залишився ще релігійним, духовним центром королівства Русі. У першій половині XIV ст. Галич набув найвищого релігійного статусу — центру Галицької

³² Пастернак Я. «Настасина Могила» в Крилосі // Літопис національного музею у Львові за 1936 р. Львів, 1937. С. 14–18; Його ж. Старий Галич. С. 54–55; Томенчук Б. Археологія некрополів. С. 23–26.

митрополії. Галицькі єпископи (Ніфонт, Гавриїл, Теодор) стали галицькими митрополитами. Це сприяло значній розбудові Успенського кафедрального монастиря, навколо якого було споруджено декілька нових потужних ліній оборони. Він став справжнім «дитинцем» нового, тепер вже «церковного міста» Галича на Крилоському городищі.

Після 1387 р. галицькі землі остаточно відійшли до королівства Польщі на чолі з королем Володиславом II, який був «за кужелем» нащадком Романовичів. «Боярське місто» на Дністрі скоро набуло статусу окремого міста Галича з магдебурзьким правом (1367 р.). На Галицькому городищі постав Старостинський замок. На Пантелеймонівському городищі постав осідок латинських єпископів, а незабаром (1375 р.) і архієпископів.

Так, на території старого столичного князівського Галича в час перших десятиліть влади династії Ягеллонів у Галичині існувало два митрополичих осідки: один — православний — на території Крилоського городища, а другий — латинський — на території Пантелеймонівського городища. Вони проіснували недовго. Вже 1390 р. Галицьку митрополію було ліквідовано і об'єднано її з Київською. Було ліквідовано й галицький осідок латинської митрополії, який перенесено до Львова (1434 р.) — головного міста Руського воєводства.

Успенський кафедральний монастир, як осідок галицьких митрополитів, тепер став лише осідком митрополичих намісників, які згодом (1490 р.) також переїхали до Львова. На території Крилоського городища відчувалися занепад і безнадія на відродження. Лише Галич на Дністрі розвивався активно і далі³³ як головне місто Галицької землі і водночас Галицького повіту (староства), остаточно перебравши на себе назву «Галич».

У XV—XVI ст. одинокий на старому князівському дитинці Успенський собор виконував головно незвичні для нього функції парафіяльного храму новозаснованих неподалік сіл Підгороддя і Благовіщення. Саме для них східна частина старого княжого двору була виділена під парафіяльне кладовище (урочище Плебанський Сад). На Золотому Тоці ще існував Успенський кафедральний монастир, але його кращі часи вже давно минули.

³³ Поліщук Л. Історична об'ємно-розпланувальна структура міста Галича XVI—XVIII ст. // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2016. Вип. 1. С. 87—101.

Усе змінилося 1596 р. Прийняття Берестейської церковної унії призвело до великого русько-польського і православно-католицького протистояння. Особливо складною була церковно-політична ситуація в Галицькій (Львівській) єпархії. Головний єпископський осідок у Львові «нез'єднаних» православних єпископів піддавався значному політичному тиску з боку адміністрації Руського воєводства і католицького Львівського архієпископства. Очевидно, це і призвело до перенесення зі Львова до Галича («церковного міста») головного єпископського осідку Гедеона Балабана. На території Крилоського городища розпочалися великі будівельні роботи, до яких були залучені, очевидно, і козацькі загони «єпископського війська». Зокрема, відбудовують старий князівський дитинець. По його периметру зводяться нові потужні оборонні стіни з вежами. На місці старого княжого адміністративного комплексу біля південного валу будують новий єпископський палац (досліджений нами). В цей самий час розбирають 450-річний Успенський собор, з кам'яних блоків якого поряд зводять новий Успенський храм³⁴. Його було включено до структури і нового Успенського кафедрального монастиря (60х45 м), перенесеного сюди із Золотого Току. На місці Успенського собору було зведено невелику капличку (дзвіницю) Св. Василя, яка відзначала і місце захоронення чотирьох останніх Ростиславовичів та була також включена у структуру монастиря. Поряд із Успенським монастирем і єпископськими палатами будують численні житлово-господарські будівлі, окремі з яких досліджені нами.

У цей час на території Пантелеймонівського городища засновують францисканський монастир (40х50 м), у структурі якого була церква Св. Пантелеймона, частково перебудована у латинську Св. Станіслава.

Це був останній період найбільшого піднесення давнього Галича як церковного центру Галичини. З середини XVII ст. єпископський осідок повернувся до Львова. Тепер поряд зі старою забудовою єпископського осідка, у східній частині цього великого майданчика старого міського замку появляється сільська забудова новозаснованого села Крилос

³⁴ Див.: Войтович Л. В. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі? // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Вип. 3. С. 107–118. У ній він повністю підтримав наші висновки щодо пізнішого (початку XVII ст.) «руйнування» Успенського собору у зв'язку з побудовою соборної церкви.

(1659 р.)*. Його парафіяльне кладовище розмістилося біля східних стін Успенського монастиря, на румовищі старого Успенського собору.

З початком XVIII ст. Галич-Кринос остаточно втратив роль головного церковного центру Галичини, хоча залишився на правах другого. Це дало можливість здійснити ремонтні роботи на території монастиря і в Успенській церкві, зокрема за галицько-львівсько-кам'янецького єпископа Йосипа Шумлянського, який 1700 р. прийняв Унію у своїй єпархії**.

У 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, Галичина відійшла до Австрії (від 1867 р. — Австро-Угорщини). 1785 р. указом імператора Йосифа II було ліквідовано всі монастирські осідки краю, зокрема й на території давнього Галича (1783, 1799 рр.). Тоді ж закінчився третій, останній період історії давнього Галича.

Отже, у процесі вивчення просторово-територіальної організації давнього Галича показано його надзвичайно складну структуру. Вона формувалася з великими перервами протягом довгого часу і з періодичними змінами двох його головних містотворчих центрів, що інколи сприймається дослідниками як явище «перенесення міст». Її витoki сягають ще доісторичних часів, зокрема епохи раннього заліза, коли в цьому мікрорегіоні появилися три городища фракійського гальштату (IX—VII ст. до н. е.). Йдеться про Крилоське, Галицьке і Пітрицьке, які, очевидно, належали до одного поселенського комплексу (військово-політичного і релігійного центру міжплемінного союзу), але з різним функціональним використанням кожного. Подібне явище «синойкізму» повторилося у другій половині X ст., коли тут, мабуть, було утворено столицю Великохорватського князівства, очоленого киеворуським намісником варязького походження. Крилоське городище стало політико-релігійним і військовим центром цього ранньоміського (полісного типу) столичного комплексу. Галицьке городище з торгово-ремісничим поселенням на Дністрі забезпечувало його економічну основу, яка, зокрема, традиційно базувалася на торгівлі «галицькою сіллю». У результаті «русько-

* Давній княжий Галич на Крилоській горі нарешті отримав нову назву. Через 200 років історики почнуть шукати його сліди і знайдуть їх лише через 275 років, у 1936 р., коли будуть виявлені фундаменти Успенського собору в Крилосі.

** На початку цього складного «новоунійного перехідного періоду» для «руської унійної церкви» Крилоський Святоуспенський монастир тимчасово втрачав своє організаційне значення. 1707 р. його навіть було приєднано до Пітрицького монастиря (до 1749 р.).

хорватської війни» (992–993 рр.) Великохорватське князівство було ліквідоване, а його землі включено до складу Волинської волості.

Після сторічного занепаду (організованого владою) великохорватський Галич почав відроджуватися лише на початку XII ст. (з 1124 р.), коли він став столичним містом Малої Галицької землі за Івана Васильковича. Його княздвір на Галицькому городищі, де перед цим був замок намісника теребовлянського князя, став дитинцем, а торгово-ремісничка округа стала посадом нового Галича на Дністрі. Відродження Крилоського городища почалося лише з утворенням Галицького князівства за Володимирка Володаревича (з 1141 р.), який зробив його дитинцем столичного міста. Своєрідне «двовладдя» в Галичі князя і бояр привело до створення на Дністрі «боярського міста», «дитинцем» якого стало Галицьке городище. Такі два містотворчі центри — князівський і боярський — існували на території столичного Галича до середини XIII ст. Перший традиційно був політико-релігійним центром, а другий — торгово-ремісничим, де містилися, зокрема, традиційний регіональний склад «галицької солі» та одне з найбільших у Середньому Подністров'ї торжищ. Крім того, тут збиралися численні торгові податі як за перевезення товарів через річку («мити»), так і за право мати склади («частина») і влаштовувати торжища. Загалом надзвичайно складна просторово-територіальна організація давнього Галича дозволяє говорити і про складну містотворчу модель його походження, а саме бургово (фортеця, замок)-ринково-торгову та політико-релігійну.

Від середини XIII ст. Галич втратив роль столичного центру держави Романовичів, яку перейняли Холм, Володимир і Львів. Це ще більше роз'єднало його два містотворчі центри. Перший, як «князівське місто», став лише «церковним містом», в якому дитинцем був Успенський кафедральний монастир на Золотому Тоці, де містився осідок галицьких єпископів та митрополитів. Другий містотворчий центр, як «боярське місто» на Дністрі, продовжив розвиватися як окреме міське поселення, яке з середини XIV ст. користувалося магдебурзьким правом. Галицьке городище стало Старостинським замком. Загалом Галич на Дністрі став головним містом Галицької землі і Галицького повіту в адміністративній структурі Руського воєводства королівства Польщі, володарі якого контролювали Галичину. У цей час (кінець XIV–XVI ст.) «церковне місто» на Крилоському городищі втратило свої останні привілеї як першого релігійного центру Галичини. Все ж його останнє коротке відродження відбулося в період «унійних змагань». Тут на початку XVII ст. постав великий і сильно

укріплений осідок «нез'єднаних» галицько-львівських єпископів з новим Успенським кафедральним монастирем і новозбудованим Успенським храмом. Це був останній період піднесення давнього Галича як церковного центру на Крилоському городищі, який починався тут з перервами як політико-релігійний (язичницький) центр Великохорватського князівства. Його назва була пов'язана тоді з епонімом – міфологізованим воїном, символічне поховання якого було в Галичині Могилі.

Галич, як місто, тепер назавжди буде прив'язаний до Дністра, де він починався як столиця Малої Галицької землі-князівства. Тут, на перехресті торгово-міграційних шляхів, існували і давні торгово-ремісничі поселення, і традиційний склад – гостинний двір «галицької солі», яка й дала йому свою назву.

Такою постає спроба узагальнити всі наявні історико-археологічні дані щодо концептуального вирішення проблеми просторово-територіальної організації давнього Галича, що, безперечно, буде в майбутньому доповнюватися вже на основі нових інтердисциплінарних досліджень, основою яких все ж залишаться археологічні студії.

Bohdan Tomenchuk (Ivano-Frankivsk – Kolomya, Ukraine)
**Landscape-geographical features and spatial-territorial
organization of Ancient Halych**

The article analyzes some landscape and geographical features of the micro-region of ancient Halych (Prylukva upland), associated with its unique location on the border of the Great Eurasian Steppe, Central European old-growth forest and the Carpathians. Exactly here, in Middle Transnistria, were located the crossroads of trans-European and trans-Eurasian trade and migration routes. Some of them were connected with the trade in “galician salt”, which has long been produced in the Pokuttia-Boykivshchyna foothill, and was traditionally stored in Halych. In general, this region of Prykarpattia (Small Galician land) stood out among other lands with significant natural resources and high population density. In the article was made an attempt, summarizing the available historical and archaeological data, to develop a conceptual scheme of spatial and territorial organization of ancient Halych according to three periods of its development: pre-chronicle, chronicle and late medieval.

Key words: *ancient Halych, Prylukva upland, Krylos hillfort, princely city, boyar city, church city, Great Croatia principality, Galician principality, Galician diocese.*